

השיעור מוקדש לעילוי נשמת מנחם אביצור בן יהודה אריה ז"ל

"ורב חסד ואמת" – הרעיון המרכזי של ספר יונה

ב. חזרתו בתשובה של יונה: שכן גם יונה חטא בבריחתו מה' (יונה א, ג) - וכבר ציינו חז"ל (סנהדרין פט, ע"א):

"הכובש נבואתו כגון יונה בן אמת"

וגם הוא חזר בתשובה כאשר הלך וביצע את שליחותו ואף הצליח בה, כמסופר בפרק ג'. ואכן יש שפירשו שבנוסף לעניין התשובה, קורין את יונה ביום הכיפורים מטעם זה גופו:

"ללמד לבני העולם שאין האדם יכול לברוח מפני ה'".

ג. חזרתם בתשובה של המלאכים: ואף שלא נזכר בספר חטא מסויים שחטאו, הנהגתם הטובה והמעולה של המלאכים, בין אדם למקום ובין אדם לחברו, גם היא תהליך של תשובה.

כלומר ניתן לטעון שענינו המרכזי של ספר יונה הוא חזרה בתשובה של בני אדם.

פרק א' - תשובת המלאכים

פרק ב' - תשובת יונה

פרק ג' - תשובתם של אנשי נינוה, שהיא המרכזית והבולטת שבכולן.

כמובן שהתפיסה שהרעיון המרכזי בספר יונה הוא התשובה מסבירה מדוע קוראים את יונה ביום הכיפורים? כלומר לשיטה זו ברור, שהקריאה של ספר יונה במנחה של יום הכיפורים באה לזרז את העם לשוב בתשובה, בשעת המנחה "לפני נעילת שער", וחז"ל מבקשים לעורר את האנשים לנצל את הדקות האחרונות של קדושת היום, דקות בהן הקב"ה קרוב לעמו ביותר, ולהמריצם ללמוד מאנשי נינוה שתשובה מועילה תמיד. אולי יש כאן רמז על חומרת אי עשיית התשובה, כאשר הדבר אפשרי, כמו שאומר רבינו יונה בשערי תשובה (שער ראשון, ב)

"והוא יודע כי יצא הקצף עליו ויש לו מנוס לנוס שמה והמנוס הוא התשובה, והוא עומד במרדו והינו ברעתו...ולא יגור מפני האף והחימה, על כן רעתו רבה..."

פתיחה - קריאת ספר יונה ביום הכיפורים

המשנה במסכת מגילה מפרטת את סדרי קריאת התורה בימי מועד וחג. ושם בתחילת הדיון בגמרא (מגילה לא, ע"א) מובאת ברייתא המוסיפה גם את קריאת ההפטרות. בסופה של הברייתא שנינו: **"ביום הכיפורים קורין 'אחרי מות' ומפטירין 'כי כה אמר רם ונשא'. ובמנחה קורין 'בעריות' ומפטירין 'ביונה'".**

ונראה שהטעם הפשוט ביותר לקריאת ספר יונה במנחה ביום הכיפורים וגם הרווח ביותר הוא הטעם המובא בבית יוסף (טור, אורח חיים, תרכ"ב):

"ומפטיר ביונה לפי שיש בו גודל כח התשובה"

וטעם זה מובא הן בספרי הלכה ופסק, הן במפרשי התנ"ך והן אצל מארי דאגדתא, וזוהי הסברא המקובלת בפי כול.

הצגת הגישה שהתשובה היא עיקר הספר

לשיטה ידועה זו שספר יונה סובב על ציר התשובה בכמה מעגלים, נסקור בקיצור את החוזרים בתשובה בספר יונה:

א. **חזרתם בתשובה של אנשי נינוה:** חזרה בתשובה זו המתוארת בפרק ג' היא מעשה התשובה הבולט ביותר בספר יונה. סיפור זה מתחיל בפרק א' עם הציווי ליונה ללכת לנינוה להזהירם, ומסתיים בחזרתם בתשובה שגרמה לתפנית במחשבת ה' להפוך את העיר. על חשיבות תשובתם של אנשי נינוה תעיד העובדה שהמשנה במסכת תענית (ב, א) המפרטת את סדר התעניות בשעת בצורת וכדומה, מדגישה שבדברי הכיבושין שהזקן שבחבורה אומר לפנייהם הוא מזכיר:

"אחינו, לא נאמר באנשי נינוה 'וירא א-להים את שקם ואת תעניתם', אלא, 'וירא א-להים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה'..."

הווי אומר, שמכל התורה, הנביאים והכתובים, לא נמצאה לו לתנא דוגמה של תשובה, כתשובת אנשי נינוה, שהוא מעלה אותה לנס ולתפארת למרוצת הדורות הבאים.

כלומר בין בבחינת 'סור מרע' ובין בבחינת 'עשה טוב', הקריאה מופנית לציבור המתפללים, ללמוד מאנשי נינוה ולחזור בתשובה.

על פי תפיסה זו **שיא הספר והפסוק המרכזי שבו** הוא הפסוק המורה על תשובתם של אנשי נינוה (ג), (פ):

"וירא הא-להים את מעשיהם, כי שבו מדרכם הרעה וינחם הא-להים על הרעה אשר דיבר לעשות להם, ולא עשה"

כמו כן על פי תפיסה זו **לא חרבה נינוה** למרות שעיקרו של הספר הוא הקריאה "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת", (שלא התממשה), בגלל תשובתם של אנשי נינוה. כלומר האנשים הם הגורמים והאחראים לשינוי בתכנית הקב"ה. על פי תפיסה זו התשובה לשאלה המרכזית **מדוע ברח יונה?** שזורה גם היא בנושא התשובה. רש"י עונה על השאלה מדוע ברח יונה באופן הבא (רש"י א, ג; המקור **בילקוט שמעוני**, תקמ"ט):

"ומה ראה יונה שלא רצה לילך אל נינוה? אמר, הגויים קרובי תשובה הם, אם אומר להם ויעשו תשובה, נמצאתי מחייב את ישראל שאין שומעין לדברי הנביאים".

וקרובים דבריו לדברי מהר"י קרא (מהר"י קרא א, ג; ולשונו דומה ללשון הירושלמי, סנהדרין יא, ה: "והקב"ה בא ופורע משונאיהן של ישראל"):

"בשביל כך לא רצה לילך לשם, שכשישובו אנשי נינוה בשביל נבואה אחת שניבא להם יונה, מיד יכעס הקב"ה על ישראל שכמה נביאים נבאו להם לישראל ולא החזירום למוטב."

אלא שתשובה זו דורשת ביאור. מהי תוספת הקטרוג והכעס על עם ישראל, אם נינוה חוזרת בתשובה, וכי אין הכעס והרוגז על עם ישראל מוצדקים ומספיקים בזה שלא שמעו לקול הנביאים, גם ללא התוספת של חזרת נינוה בתשובה? ובכלל, מהו אותו 'חיוב' ו'כעס' שמדברים עליו המפרשים? ואמנם מצודת דוד הרגיש בקושי זה, ובפירושו (ד, ב) העיר:

"הנה בזה תוסיף כעסך על ישראל בראותם כח התשובה ואינם לוקחים מוסר...ולכן היה קשה עלי הנבואה".

אבל נראה להסביר שיש כאן דברים הרבה יותר מוחשיים וקונקרטיים. נינוה היא עיר הבירה של אשור. ואשור שימשה, כידוע, שליחת ה' לפרוע פרעות בישראל (ישעיהו י, ה-ו):

"הוי אשור שבת אפי ומטה הוא בידם זעמי, בגוי חנף אשלחנו..."

ועל כן מפרש כאן בעל המצודות (א, ב):

"ולפי שנינוה הוא ראש ממלכת אשור, שבט אפו של המקום ב"ה, רצה להחזירם למוטב, למען יעמדו להיות רצועת מרדות על ישראל".

הרחיב הדברים במלבי"ם (א, ב):

"ולא היתה השליחות בשביל נינוה...רק כי היתה ההשגחה על נינוה בשביל ישראל, אחר שאשור הוכן להיות שבט אפו של ה' לרדות בו את ישראל שנתחייבו למקום, רצה ה' להשיבם בתשובה, כדי שיהיו מוכנים למלאות גזירתו על ישראל..."

כלומר על פי תפיסתם של בעל המצודות והמלבי"ם הכעס והקטרוג על עם ישראל אינם רק דברים תיאורטיים. אלא, יונה נדרש להיות חלק מתהליך מעשי, שעתיד להביא כליה על עם ישראל, ולכן הוא אינו מוכן, ולכן הוא בורח מה'.

לכאורה יש לשאול, מה 'יריחי' יונה בסירובו, החסר נביאים ה'! ואם לא ילך יונה, כלום אין ה' יכול לשלוח שליח אחר להציל את נינוה? ואם יסרבו כל הנביאים ללכת, כלום אין הקב"ה יכול להביא על ישראל אומה אחרת שתעניש אותם, אומה שאינה עומדת בסכנת הכחדה? ואם אין אומה כזאת, האם לא יוכל הקב"ה להעניש את ישראל בדבר או ברעב? כמו ששואל הילקוט שמעוני (תקמ"ט):

"משלו משל לעבד שברח מרבו כהן לבית הקברות...אמר לו רבו, יש לי עבדים כמותך..."

וניתן אולי לאמר, שיונה יודע כי אין לה' מעצור להעניש את ישראל בדרכים אחרות, וסירובו ובריחתו לא יעלו ולא יורידו לגבי העונש המגיע לעם ישראל; ואף על פי כן הוא אינו רוצה להיות חלק מתהליך שיגרום לחיוב ישראל, בחינת "מגלגלין חובה על ידי חייב" (שבת לב, ע"א), ולתפיסה זו מכוונים דברי המדרש במכילתא פרשת בא, פתיחה אות ד' (וראה הציטוט באברבנאל כאן א', ג):

"רמיהו תבע כבוד האב וכבוד הבן, שנאמר 'נחנו פשענו ומרינו, אתה לא סלחת', לכן נכפלה נבואתו...אליהו תבע כבוד האב ולא כבוד הבן, שנאמר 'קנא קנאתי לה' צבאות', ומה נאמר - 'ויאמר לך שוב לדרכך' - שאי אפשרי בנבואתך. יונה תבע כבוד הבן ולא כבוד האב, שנאמר 'זיהי דבר ה' אל יונה שנית' - שנית נדבר עמו, שלישית לא נדבר עמו".

לסיכום, סרובו של יונה לקיים את דבר ה' ובריחתו של יונה מפני ה' היא מכיוון שיונה חשש שהגויים יעשו תשובה בשעה שעם ישראל אינו שב בתשובה ושאותם גויים ישמידו את עם ישראל. ובעצם בריחתו הוא תובע את כבודם וקיומם של ישראל, ומבחינה זו העדיף את כבוד הבן [עם ישראל] על כבוד האב [הקב"ה].

השאלות והקשיים בשיטה זו

אלא שעל הפשט הזה של ספר יונה, יש לשאול כמה שאלות ולהעיר מספר הערות:

הרעיון המרכזי. אם הרעיון המרכזי של הספר הוא התשובה, חייבים להודות שהוא מובא בצורה מאד לא משכנעת, מכיוון שתשובתם של אנשי נינוה ושל

יונה לא היתה כלל תשובה מעלייתא. נוכיח זאת בקצרה: עוד לפני שיבשה דמעתם של אנשי נינוה מיד בתום ארבעים היום, הם חזרו לסורם הרע, כנאמר בנחום (א, א-ב)

א מִשָּׂא נִינְוָה סִפְר חֲזוֹן נַחוּם הָאֱלֻקָּשִׁי. ב אֵל קִנּוּא וְנִקְסָם וְהִנֵּה נִקְסָם וְהִנֵּה וְיַעַל חֲמָה נִקְסָם וְהִנֵּה לְצַרְיָו וְנוֹטֵר הוּא לְאִיְבָיו. ג וְהִנֵּה אֶרְךְ אַפִּיס וְגִדּוּל- (וְגִדּוּל-) כִּחַ וְנִקְהָ לֹא וְנִקְהָ וְהִנֵּה בְּסוּפָה וּבִשְׁעָרָה דְרָכּוֹ וְעָנָן אָבַק רְגָלָיו.

ובתרגום שם (ועיין מהר"י קרא):

"מלקדמין איתנבא עליה יונה בר אמיתא נביא דמגת חפר ותבת מחובהון וכדו דאוסיתא למחטי..."

וכך גם במדרש (ילקוט שמעוני, תק"ן):

"ולאחר ארבעים יום שבו לדרכיהם הרעים יותר מן הראשונים..."

ובפירוש אמרו בירושלמי (תענית ב, א):

"אמר רבי שמעון בן לקיש תשובה של רמיות עשו אנשי נינוה...אמר רבי יוחנן, מה שהיה בכף ידם החזירו, מה שהיה בשידה תיבה ומגדל לא החזירו".

גם תשובתו של יונה לוקה בחסר. הוא מבטיח ממעי הדגה, הרים וגבעות (ב', טי-י).

"משמרים הבלי שוא חסדם יעזבו"

"ואני בקול גדול אזבחה לך אשר נדרתי אשלמה"

כלומר בפסוק ט' הוא מלגלג על עובדי האלילים, לעומת זאת מבטיח יונה לקב"ה למלא את דבריו באופן מלא "בקול גדול", כפי מפרש מצודת דוד על פסוקים ט' וי':

"הם אנשי הספינה, המשמרים הבלי שוא הוא העכ"ם, ידעתי שהם יעזבו חסדם ולא יקיימו מה שנדרו בעת צרה ... רוצה לומר שאלך אל נינוה ובקול תודה אעשה את הקריאה במצוותך, כי יהיה זה לך כזבח ומנחה כי הנה שמוע מזבח טוב".

אבל בפועל נראה שיונה טעה בשניהם, שכן המלחים מלאו חובתם (א', ט"ז):

"וייראו האנשים יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים"

ואילו ביונה, לאחר "ויאמר ה' לדג ויקא את יונה אל היבשה..." (ב, יא), היינו מצפים שיונה ירוץ אל נינוה ויהפוך את העיר בדרשותיו, בנבואותיו, בתוכחתו כי רבה, בדיוק כאשר הבטיח "ואני בקול גדול..." - אולם יונה אינו עושה דבר. כלומר למרות שהוא ניצל באופן ניסי, הוא שותק ואינו מקיים את דבר ה', שהקב"ה מתערב (ג, א-ב):

"ויהי דבר ה' אל יונה שנית לאמר, קום לך אל נינוה..."

וגם כשיונה הולך כמי שכפאו שד, ומדבר אל אנשי נינוה, יותר משהוא מדבר - הוא שותק, כך שגם חזרתו בתשובה של יונה אינה חזרה שכדאי לחקוטה.

נותרה אפוא תשובת המלחים, שהיא אולי התשובה המושלמת שבספר, אלא שתשובה זו מוצנעת בכתוב, וכן כלל לא הוזכר בכתוב חטאם.

ולכן קשה לומר שדווקא עליהם הולך וסובב סיפור התשובה שבספר יונה, ואם כן מה תפקידם של הפרקים האחרים (פרט לפרק א').

(ב) שיא הספר. אם אמנם נושאו של הספר הוא עניין התשובה, הספר היה צריך להסתיים בשיא שלו, כמסופר בסוף פרק ג', בתשובתם של אנשי נינוה ובהצלת העיר בעקבות תשובה זו. כך היה נשאר רושם הרבה יותר חזק על ערכה וחשיבותה של התשובה. כלומר לתפיסה שהתשובה היא ענינו של ספר יונה, לא ברור מה תפקידו של פרק ד' ומעשה הקיקיון, אמנם הוא משלים את הסיפור האישי של יונה, אך מקהה את הרושם העז על הכרח התשובה וגדולתה.

(ג) מדוע לא חרבה נינוה? לכאורה סופו של פרק ג' נותן תשובה פשוטה וברורה על השאלה, מדוע לא חרבה נינוה, כפי שהסברנו לעיל. אלא שהדברים אינם פשוטים כלל ועיקר. אם נתבונן בפסוק החותם את ספר יונה, נראה, ששם ישנה תשובה אחרת לשאלה זו. שם אומר הקב"ה ליונה (ד', יי-י"א)

"אתה חסת על הקיקיון...ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה אשר..."

כלומר אם ענינו של הספר הוא התשובה, ונינוה אכן עשתה תשובה ולכן ניצלה, היינו מצפים לנימוק בסגנון 'אשר עשתה תשובה...', 'אשר עומדת בשק ובתענית ומחזירה את החמס...', או מקבילה לעניינים אלו. אולם, אין זה מה שכתוב. הטיעון שבפרק ד', לאי הפיכת נינוה הוא "ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה, אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבו אדם אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו ובהמה רבה?", בלי אזכור של תשובתם כלל. וכך הגדיר אברבנאל את השאלה (שם, השאלה החמישית):

"היה לו לקב"ה להשיב את יונה, ואיך לא אחוס על האנשים אשר שבו אלי בכל לבבם ובכל נפשם, ומשורת הדין מודה ועוזב ירוחם, ואיך לא זכר לו זאת הטענה, וזכר החלושה מהנערים ובהמה רבה...וידוע שמפני תשובתם ניחם ה' על הרעה, לא מפני הנערים והבהמות"

לכאורה, היה ניתן לענות על סתירה זו, ולתרוץ, שפרק ג' מדבר על הגדולים שמבינים מהו חטא ושייכים בתשובה, ואלו אכן חזרו בתשובה, ובגללם לא נהרסה נינוה. ואילו פרק ד' מדבר באנשי נינוה "אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם" - "שהם קטנים" כמו שאומרים רד"ק ומצודות (ד', י"א), או "בני אדם גדולים ודעתן כבהמה שאינן מכירים מי בראם". כמו שאומר רש"י, ומלבי"ם.

אבל החלוקה הזו, אפילו היא נכונה ומתמצת בדוחק את הסתירה, אינה מעממת את ההרגשה הברורה, שפרק ג' ופרק ד' שולחים מסרים שונים וסותרים, בקשר לאי הריסת נינוה. בפרק ג' האחריות היא של אנשי נינוה, ואילו בפרק ד' נינוה

לא נהרסה בגלל רחמי ה', בגלל "תכונה" של הבורא ולא בגלל מעשה או תכונה של בני האדם. בסגנון למדני היינו מגדירים את הסתירה בין פרק ב' ופרק ד', אם הצלתה של נינוה הוא "דין באנשי נינוה" או "דין בבורא".

(ד) מדוע ברח יונה? לשיטה שיונה ברח מפני שעם ישראל לא חזרו בתשובה, ויונה העריך שאנשי נינוה יחזרו בתשובה, ועל ידי כך יוצר קטרוג על עם ישראל, ויותר מכך, עם ישראל יושמד או יוכה על ידי אשור - ישנה קושיה חזקה מאד. כפי שהסברנו לעיל, יונה פועל כאן לטובת עם ישראל. יונה מוכן להקריב את עצמו למען כלל ישראל, הן מבחינה גשמית והן מבחינה רוחנית. מבחינה גשמית - הוא מכריז בפירוש "שאוני והטילוני אל הים". גם בבחינתו מהארץ מסתכן יונה, שהרי הוא ידע שיענש על כך, וה' ירדוף אחריו. כך פירש המלבי"ם את הזדרזותו של יונה בעניין הספינה (א', ג')

"ומהר יונה לשלם שכר כל האניה והיה לו בזה שתי כוונות, אם שתלך תיכף, ואם שלא ימצאו על האניה נפשות רבות, אחר שידע שהעוברים באניה יהיו בסכנה, ולא רצה שיאבדו נפשות רבות" יתרה מזו, יונה מוכן למסור גם את נפשו הרוחנית עבור כלל ישראל. הוא הרי בורח "מלפני ה'" - שפירוש כמו שנאמר במכילתא על פרשת בא: **"אלך חוצה לארץ לפי שאין שכינה נגלית שם"** ויונה אכן קיבל את עונשו שנאמר: "ויהי דבר ה' אל יונה שנית לאמר" (ג, א), ודרשו (יבמות צח, ע"א) כפי שראינו לעיל **"שנית - שנית דברה עמו שכינה, שלישית לא דברה עמו שכינה"**

ואם כך, קשה מאד, מדוע רודף אותו ה', הרי ה' משבח מידה זו של מסירות גוף ונפש עבור כלל ישראל. ואמנם כך שנינו במדרש במכילתא, בא, וילקוט שמעוני, תק"ן, ומביאו אותם האברבנאל: **"א"ר יונתן לא הלך יונה אלא לאבד את עצמו בים, שנאמר 'שאוני והטלוני אל הים', וכן אתה מוצא באבות ובנביאים שנתנו נפשם על ישראל, כמו שאמר במשה 'ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך...' (שמות לב, לב), ובדוד מה הוא אומר 'ויאמר דוד אל ה'...הנה אנכי חטאתי...תהי נא ירך בי ובבית אבי' (שמואל ב כד, יז)..."** הקב"ה עצמו לימד למשה לסגור על עמו ולהתפלל עליהם גם נגד גזירותיו שלו: **"אמר לו הקב"ה למשה, רד מגדולתך... עכשיו ישראל חטאו, אתה למה לי? מיד תשש כוחו של משה ולא היה בו כח לדבר, וכיון שאמר 'הרף ממני ואשמידם' אמר משה, דבר זה תלוי בי, מיד עמד ונתחזק בתפילה וביקש רחמים (ברכות לב, ע"א)..."**

מקור זה כמו מקורות רבים אחרים מלמדים, שה' אוהב את המסננים על עם ישראל ודוחה את המקטרגים עליהם. ולפי זה הדרא קושיא לדוכתא, מדוע יונה שמוסר את גופו ונפשו להציל את עם

ישראל (ובזה הגיע לדרגת משה) נרדף ע"י הקב"ה, וה' ומתעקש שיונה ימלא את שליחותו; מדוע הוא אינו מאפשר לו לברוח מהתפקיד הנורא של יצירת קטרוג ואיום ממשי על קיום עם ישראל?

לכן אם אמרנו (לעיל בסעיף א') שהתשובות בספר יונה אינן תשובות מעולות, ושנינוה לא נחרבה רק בגלל תשובת אנשיה (סעיף ג'), קשה לומר שקריאת יונה במנחת יום כיפור היא כדי לזרז את העם לתשובה, ויש למצוא טעם נוסף לעניין קריאת "יונה" ביום כיפור.

לאור שאלות והערות אלה, ננסה להביא בזה פן אחר בהבנת ספר יונה על פי הרב ריבלין משגיח בישיבת כרם דיבנה בספרו על ספק יונה

הנהגת ה' את עולמו בחסד - והקושי הרעיוני בדרך הנהגה זו

בריאת העולם מבוססת על מידת החסד, כך נאמר בתהילים: **"עולם חסד יבנה" (פט, ג)**. וכן גם הגהגת ה' את עולמו מבוססת על מידת החסד והרחמים. כאשר משה מבקש מה' "הראיני נא את כבודך" (שמות לג, יח), עונה לו הקב"ה (שמות לג, י"ט).

"אני אעביר כל טובי על פניך וקראתי בשם ה' לפניך וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם"

ודרשה הגמרא בברכות (ז', ע"א). **"וחנותי את אשר אחון - אף על פי שאינו הגון, ורחמתי את אשר ארחם - אף על פי שאינו הגון"** לאחר החנינה והרחמים נזכרים, כידוע, י"ג מידות של רחמים (שמות ל"ד, ו-יז):

"ה', ה' א-ל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת נוצר חסד לאלפים נושא עוון ופושע וחטאה ונקה לא ינקה..."

וגם כאן דרשה הגמרא בראש השנה (י"ז, ע"ב) **"ה', ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה"**.

בפשטות יש בהנהגה של חסד מופלג, משום חוסר צדק וחוסר אמת. כך למשל נאמר בירושלמי (מכות ב, ו):

"שאלו לחכמה - חוטא מה עונשו, אמרה להם 'חטאים תרדוף רעה'. שאלו לנבואה - חוטא מה עונשו, אמרה להם 'הנפש החוטאת היא תמות'. שאלו לקודשא בריך הוא, אמר להם יעשה תשובה ויתכפר"

מכאן רואים שהנהגת הקב"ה את העולם אינה דבר הגיוני, ושום אספקט בעולם, לא נבואה ולא חכמה, וגם לא תורה אינו מסוגל להעריך ולשער הנהגה כזו מצד א-להים. ואכן מידת הדין והאמת דורשת "לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו" (ירמיהו לב, יט), ולקיים את דברי התורה עצמם (דברים יא, כו-כח):

"ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה. את הברכה אשר תשמעו אל מצוות ה'... והקללה אם לא תשמעו אל מצוות ה'..."

מידת הדין אינה סובלת את העובדה שה' אינו מעניש את הפושעים ונותן להם יד ומאריך להם אף עד שיחזרו בתשובה. זוהי הסתירה של "ורב חסד ואמת" כמו שמסביר הנצי"ב מוולוז'ין בהעמק דבר (שמות ל"ד, ו')

"ומשמעו שדרכיו אינם כדרכי בני אדם, שמי שהוא רב חסד אינו רב אמת להעניש כמו שמגיע. אבל הקב"ה אף על גב שהוא רב חסד, מכל מקום הוא רב אמת. וגבהו דרכי ה' מדרכינו".

כמו ששאלה הגמרא בראש השנה (י"ז ב')

"אילפא רמי, כתיב ורב חסד וכתוב ואמת, הא כיצד?"

יותר מכול נתקשו בשאלות אלו - נביאי ישראל. ואפילו משה שנחשב לאבי המתפללים ומבקשי הרחמים על עם ישראל ובקש

"ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת" (שמות לב, לב),

"אמר משה, ימות משה ומאה כיוצא בו ולא תנזק צפורנו של אחד מהם" (דברים רבה ז, י).

אף הוא ביקש מה' ללכת בדין ובאמת, כמו שאומרת הגמרא בסנהדרין (ק"א, ע"א):

"דתניא, כשעלה משה למרום, מצאו לקב"ה שיושב וכותב 'ארך אפים'. אמר לפניו, רבש"ע, ארך אפים לצדיקים, אמר לו אף לרשעים. אמר לו רשעים יאבדו..."

ואף אם אמנם חזר בו משה וביקש אחר כך רחמים, הנה מידתו של משה היא מידת האמת.

ונראה להציע ששאלה זו על היחס בין מדת האמת לתשובה ולמדת החסד נמצאת ביסודו של ספר יונה, והיא שורש הויכוח בין יונה לקב"ה.

הויכוח בין יונה לקב"ה על הנהגת העולם

הקב"ה מתחיל את ספר יונה בחסד עצום. החסד אינו נעוץ בעובדה שהקב"ה מקבל את תשובתם של אנשי נינוה ולא הורס את העיר. החסד מתחיל בעצם העובדה שהקב"ה ברא נבואה ונביאים שמטרתם הראשונה היא לבקש מהפושעים לחזור בתשובה, להזהיר אותם מדרך החטאים, שבהם הם עומדים להיכשל. "ויהי דבר ה' אל יונה בן אמייתי לאמר, קום לך אל נינוה..." - יונה, בנו [הרוחני] של אליהו, אינו מבין זאת, ובורח. הבריחה של יונה היא המחאה האילמת שלו, כנגד הנהגת החסד של הקב"ה את העולם, כמו שאומר יונה במפורש בפרק ד', פסוק ב':

"על כן קדמתי לברוח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל-חונן ורחום ארך אפים ורב חסד---ונתם על הרעה"

ונשים לב שיונה משמיט את המילה העיקרית "אמת", כלומר בריחת יונה נובעת אפוא מחסרונה של מידת הדין והאמת!

ומנגד, חסדו של הקב"ה ממשך להתגלות גם ביחסו אל המלחים. למרות הסערה המפחידה והמאיימת "ויהי סער גדול בים והאניה חשבה להשבר...כי הים הולך וסוער עליהם" (יונה א, ד; ג), מגיעים אנשי הספינה לחוף מבטחים. חסדו של הקב"ה בא כמובן לידי ביטוי, גם ביחסו לאנשי נינוה. הן כפי שראינו, בעצם שליחת הנביא אליהם, הן בקבלת תשובתם והן בהצלתם שאינה קשורה דווקא למעשה התשובה. אך האמת היא שחסדו של הקב"ה בספר יונה מכוון גם כלפי יונה עצמו. שהרי אם יונה שהוא נביא אלוקים מסרב לצו ה', ודאי שמגיע לו עונש גדול, כפי שנפסק להלכה: "הכובש נבואתו...מיתתו בידי שמים".

כלומר למרות שעל פי הצדק הא-להי היה ראוי לנהוג עם יונה במידת הדין ולשפוט אותו בחומרה. הרי שלא כך קורה. בסבלנות מופלגת, במידת ארך אפים שאין דוגמתה, מתנהל הקב"ה עם יונה. ברוב חסדו הוא שולח לו שליחים שונים. הרוח, הים והסערה, האניה, המלחים, רב החובל, הגורלות, ואחר כך הדג והדגה - כולם נשלחו על ידי הקב"ה להראות ליונה שאין אפשרות לברוח מהקב"ה. בכל שלב, ואחרי כל שליח, היה יכול הקב"ה להפסיק את ה"רדיפה" אחרי יונה ולהענישו, שכן "מיתתו בידי שמים". גם לאחר שיונה הבטיח לחזור בתשובה והפר את הבטחתו, אין הקב"ה מעניש אותו, אלא ממשך לחנכו, ולהוכיח אותו בדרך עדינה.

כאן אנו מגיעים למשמעותו של פרק ד' - סיפור הקיקיון. אם עד עתה היו הויכוח בין הקב"ה ליונה ומידת חסדו של הקב"ה עם יונה [בניגוד למידת הדין של יונה עם אנשי נינוה], מוסווים וטמונים במידה מסויימת, מעלה סיפור הקיקיון את הויכוח מעל לפני השטח.

"וימן ה' א-להים קיקיון" (ד, ו)

הוא המשך ל

"וימן ה' דג גדול" (ב, א)

והם שניהם חסד של הקב"ה עם הנביא, והנביא מרוצה מחסד זה ושמח בו (ד, ו)

"וישמח יונה על הקיקיון שמחה גדולה"

אבל בה בשעה חורה לו על מידת החסד כשהיא מופנית אל אנשי נינוה. הקיקיון הוא האות ליונה כמו שמסביר רד"ק (ד, ד')

"עוד אראך אות שאינו מן הדין שיחרה לך על סליחתי לשבים".

כלומר, זה מול זה, מעמיד הקב"ה את הנהגתו את העולם, לעומת תפיסתו של יונה. "אתה...ואני" - "אתה חסת על הקיקיון..." [ובעצם יונה חס על עצמו, ולא על הקיקיון. וגם בתוכחה מוצגת זו בולטת מידת חסדו של הקב"ה ליונה], דהיינו, אתה מבין שצריך לנהוג בחסד... "ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה..." ועל כן בסיפור הקיקיון כתיב "וימן ה' א-להים קיקיון" - לשלב את הדין ואת החסד, "ורב חסד ואמת"

אמנם את תגובתו של יונה לשאלתו של הקב"ה, אין הכתוב מספר, ועל פי הכתוב יונה ממשיך לשתוק. אך במדרש ילקוט שמעוני (תקנ"א) מצאנו:

"באותה שעה נפל על פניו ואמר, הנהג עולמך במידת הרחמים, דכתיב לה' א-להינו הרחמים והסליחות"

כלומר על פי המדרש יונה מבין בסופו של דבר, שאין העולם יכול להתקיים במידת הדין והאמת, ויש לשתף עמן את מידת הרחמים - "ורב חסד ואמת".

"ורב חסד ואמת" - חידושו של ר' יהושע אבן שועיב וכיצד מתבאר הרעיון המרכזי בספר יונה על פי תפיסה זו

ר' יהושע אבן שועיב, הוא אחד הראשונים שחי במחצית הראשונה של המאה הי"ד למנינם. וחלקים מדרשתו מובאים בספר "ימים נוראים" של ש"י עגנון, ומצוטטים בהרחבה גם בפירוש "דעת מקרא". בדרשתו הוא אומר:

"באה נבואת יונה בן אמיתי, להורות כי ה' יתעלה רחמיו על כל מעשיו, ואפילו על אומות העולם, כל שכן בישראל. ולכן אנו מפטירין אותה בזה היום, בשעת מנחה, שהיא שעה רצויה...למדנו מזה העניין, כי ה' מלא רחמים ואפילו שהיו גויים ועושי חמס גדול, קיבל ה' תשובתם, כל שכן אנו, עם מרעיתו וצאן ידו..."

ננסה עתה על פי מה שהסברנו לעיל, ועל פי העקרון שחדש לנו אבן שועיב לעבור על חמש הנקודות שהועלו בתחילת הדברים, ונראה כיצד יש להתייחס אליהן לאור השיטתו של אבן שועיב:

(א) הרעיון המרכזי. לשיטת אבן שועיב, התשובה אינה הנושא המרכזי של הספר, אלא רחמי הקב"ה על בריותיו באשר הם והקושי של הנביאים בהבנת הנהגה זו הם מוקדו של הספר. כמוכן, אחד השיאים של מידת חסד זו בא לידי ביטוי בעיקרון של התשובה, כמו שאומר רבינו יונה בשערי התשובה (א', א'),

"מן הטובות אשר היטיב ה' עם ברואיו, כי הכין להם הדרך לעלות מתוך פחת מעשיהם..."

אך התשובה אינה עומדת במרכז הספר, והחסד של הקב"ה אינו מתגלה רק בקבלת התשובה של אנשי נינוה או יונה. אדרבה מידת החסד של ה' באה לידי ביטוי עיקרי עוד לפני תהליך התשובה, חסד ה' הוא עצם **הבקשה** שלו מהאנשים לשוב, ובנכונות שלו להמתין ולשאת את עוונם עד שיחזרו. מבחינה זו, אכן חסדו של הקב"ה מודגש כבר בפסוק הראשון של הספר, והוא נמשך והולך עד לפסוק האחרון שלו, שבו מוכיח ה' את יונה בעדינות ובחסד רב. הנביאים, כפי שהעלינו, על שום מידת האמת שבהם, התוכחו עם הקב"ה על הנהגה זו, וכך יש להבין גם את בריחתו של יונה.

(ב) שיא הספר. מכאן אנו באים למצוא לספר שיא חדש, פסוק אחד שיתן את התמצית של הספר כולו. הפסוק שחשבנוהו עד כה לתמצית הספר, הלא הוא הפסוק העוסק בקבלת תשובת אנשי נינוה, לא סיפק אותנו משום הסתירה שנמצאה לו בפסוק האחרון של הספר, ומשום שלא הבנו את המשמעות של פרק ד'. כוונתנו היא לדברי יונה אל ה', שבהם הוא מנמק את סיבת בריחתו מה' (ד', ב').

"ויתפלל אל ה' ויאמר, אנה ה' הלא זה דברי עד היותי על אדמתי, על כן קדמתי לברוח תרשישה, כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום אך אפים ורב חסד --- ונחם על הרעה"

אם נשים לב נבחין שיונה השמיט מילה חשובה, היא מילת המפתח של הספר כולו. מילה מרכזית זו היא **"אמת"**! ב"ג מידות הרחמים המנויות בתורה נאמר (שמות לד, ו)

"ויעבור ה' על פניו ויקרא ה', ה' אל-רחום וחנון אך אפים ורב חסד ואמת"

וכן במקבילה בתהילים (פו, טו):

"ואתה ה' אל-רחום וחנון אך אפים ורב חסד ואמת"

יונה משמיט את ה"אמת" כי היא היא סיבת בריחתו. הוא אינו מבין את מידות הרחמים של הקב"ה, ויחסו לברואיו נדמה בעיניו כחוסר אמת ודין. חז"ל ביומא סט, ע"ב, אומרים ביחס לנביאים ירמיהו ודניאל:

"ומתוך שיודעין בקב"ה שאמיתי הוא, לפיכך לא כזבו בו"

וכשם שירמיהו ודניאל השמיטו את מידות ה' 'גבור' ו'נורא', כך השמיט יונה את מידת ה'**אמת**'.

בדומה לכך נהג משה בשעתו. לאחר חטא העגל נאמרו למשה י"ג מידות הרחמים. לאחר חטא המרגלים, משתמש משה בתפילתו במידות רחמים אלו (במדבר יד, יז-יח):

"ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת לאמר ה' אך אפים ורב חסד נושא עוון ופשע..."

והעיר הרמב"ן:

"ולא הזכיר 'אמת' כי במידת האמת יהיו חייבים..."

משה ויונה לא הזכירו את ה'אמת', רק שאצל משה נעשה הדבר מתוך תפילה לבל תופעל מידת האמת כנגד בני ישראל, ואצל יונה מהווה ההשמטה התרסה לחוסר הפעלתה של ה'אמת' כלפי הפושעים ואי הסכמה עמה.

אם אכן הנושא המרכזי של ספר יונה הוא הויכוח של הקב"ה עם נביאיו על חוסר הבנתם את דרכי הנהגת העולם, מובנת משמעותו של פרק ד' כשיא הויכוח, וכמו שהסברנו לעיל. רק במעשה הקיקיון מוכיח הקב"ה ליונה את טעותו, על כן מובן אפוא מדוע בחרנו בפסוק ב' שבפרק זה כפסוק השיא של הספר כולו, ובמילה 'אמת' שאינה כתובה בפסוק, כמילה החשובה ביותר בספר יונה.

(ג) מדוע לא חרבה נינוה? מכאן עולה שתשובה לשאלה, מדוע לא חרבה נינוה למרות שתשובתם של אנשי נינוה אינה תשובה שלמה שיש בה מצד ה"אמת" כדי לשנות את גזירת הא-ל. כלומר, התשובה שנותן פרק ג' פסוק י'

"וירא הא-להים את מעשיהם...וינחם הא-להים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה",

היא רק חצי האמת. האמת השלמה נמצאת רק בסוף הספר, שם מבואר שנינוה לא ניצלה מחורבנה בגלל מעשה התשובה אלא בגלל רחמי ה' ובגלל מידת טובו, שהם גם הבסיס לכוח התשובה. זהו סוד היחס שבין פרק ג' לפרק ד', בקשר לשאלה מדוע לא חרבה נינוה. גם אם נאמר שתשובתם של אנשי נינוה הייתה תשובה מעולה והיה בה כדי שהי יציל אותם מרעתם - מבלי טובו של הקב"ה ומבלי מידת רב החסד שלו, לא היה בכוח תשובתם להחיותם מגזרת החורבן. ועל כן הגם שמעשה התשובה של האדם הוא הכרחי [אנשי נינוה במקרה שלנו], סיבת ההצלה היא זו האמורה בסוף פרק ד': "ורחמיו על כל מעשיו".

(ד) מדוע ברח יונה? על השאלה מדוע ברח יונה, הבאנו לעיל את התשובה, שיונה לא רצה ליצור קטרוג על עם ישראל. על שיטה זו תמהנו אם יונה הקריב את עצמו על מנת להציל את כלל ישראל, מדוע רודף אחריו הקב"ה. התשובה שניתנת על פי דברינו עד עתה לשאלה זו היא, שיונה ברח מהי מפני שהוא אינו מבין את הנהגת ה' בעולם במידת החסד, מידה שנדמית לו כסותרת את מידת האמת. תשובה זו למעשה, יוצאת מפיו במפורש, בפרק ד' פסוק ב', כפי שהסברנו לעיל.

סימוכין לדעה זו יש למצוא במאמר תמוה של חז"ל בילקוט שמעוני (תק"ן) על סיבת בריחתו.

"פעם שניה שלחו לירושלים להחריבה. כיון שעשו תשובה, עשה הקב"ה ברוב רחמיו ונחם על הרעה ולא החריבה. והיו ישראל קורין אותו נביא שקר. פעם שלישית שלחו לנינוה להחריבה. דן יונה דין בינו לבין עצמו ואמר: יודע אני שהגויים קרובי תשובה הם, ויעשו תשובה...ולא די שישאל קורין אותי נביא שקר, אלא אף עובדי אלילים קורין אותי נביא השקר. אברח למקום שאין כבודו שם".

אף רש"י הביא נימוק זה, אך יש לשים לב לעובדה שרש"י לא הביא טעם זה בתיאור בריחת יונה בפרק א, אלא דווקא בפרק ד' (רש"י ד', א' ב')

"וירע אל יונה - אמר, עכשיו יאמרו האומות שאני נביא שקר",

"הלא זה דברי - יודע אני שאם יחזרו בתשובה, לא תחריבם ואהיה שקרן בעיניהם"

דברים אלו תמוהים מאד. וכי אין מטרתו של הנביא להחזיר את העם בתשובה? הלא מבחינה זו כל נביא אמור להיות, וחייב להיות "נביא שקר"! הלא לשם כך נשלח. הנביא אינו מגלה עתידות, שכן העתיד תלוי בבחירה החופשית של בני האדם,

והנביא נשלח כדי להזהירם מתוצאות ההתנהגות הנלוזה וכדי שישבו בתשובה למען ייטב להם.

שאלה שניה בעניין היא, מה הנפקא מינה בין ישראל לגויים מבחינה זו "ולא די שישאל קורין אותי נביא שקר אלא אף עובדי אלילים...". לכאורה, יותר חמור שישאל קורין אותו נביא שקר, ומה איכפת ליונה מה חושבים עליו עובדי האלילים?

שאלה שלישית, מה פירוש הביטוי "אברח למקום שאין כבודו שם", מה עניין הכבוד לכאן?

ושאלה רביעית, מה ראה רש"י להביא טעם זה רק בפרק ד', ולא הביאו כבר בתחילה כאשר כתב את הפירוש הראשון?

אולי ייתכן לחדש, שאין כוונת המדרש בביטוי "קורין אותי נביא שקר" כפשוטו [וכפשוטו - אין אפשרות בכל מקרה לפרש את המדרש, כאשר שאלנו בשאלה הראשונה]. ייתכן שהמדרש רומז לכל אשר הבאנו לעיל. מידת הרחמים של הקב"ה, בתפיסתו של יונה בשלב הזה, סותרת את מידת האמת והיא איפוא שקר! לא יונה הוא השקרן, אלא ח"ו מידותיו של הקב"ה הן שקר! והרי על הנביאים נאמר: "מתוך שיודעים בהקב"ה שאמיתי הוא, לפיכך לא כזבו בו. כלומר, השימוש ה"מופרז" במידת ה"רב חסד", גורם לאנשים לחשוב שח"ו אין מידת האמת קיימת. אין זו בעיה אישית של יונה שחושש מה יגידו עליו. יונה חרד לכבודו של מקום, לחילול ה' שיווצר אם ה' יסלח לחוטאים, ולכן רוצה יונה לברוח למקום ש"אין כבודו שם", פירוש, למקום שלא יתחלל שם כבוד שמו. כמו כן מובן מאד ההבדל בין עם ישראל לגויים. יונה מוכן "לסבול" את מידת החסד של הקב"ה לעם ישראל; גם כאן יש חוסר אמת מסויים, אבל סוף סוף "בנים אתם לה' א-להיכם" (דברים יד, א) ו"ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא" (סנהדרין מד, ע"א). אבל כלפי הגויים? מדוע

כלפיהם צריך הקב"ה להתנהג במידת הרחמים הסותרת את האמת. "ישראל קורין אותי נביא שקר" עוד אפשר בדוחק להבין, אבל "אהיה שקרן בעיניהם?" למה זכו הגויים שהי לא נוהג עמם במידת הדין והאמת? לפי זה מובן מאד, מדוע הביא רש"י את המדרש דווקא כאן בפסוק שבו מנמק יונה את בריחתו בהשמטת מידת האמת ממידותיו של הקב"ה.

התשובה לשאלותיו של יונה היא "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו" (תהילים קמה, ט). הקב"ה מרחם גם על "בהמה רבה". ייתכן שהספר נגמר דווקא במילים אלו, להראות שחסד ה' אינו בגלל ש"מגיע", בגלל "זכות" של מישהו. גם האנשים אינם נענים בזכות תפילתם או תשובתם, שהרי גם עליהם נאמר "לא ידע בין ימינו לשמאלו"; אלא עליהם ודווקא עליהם משוך חוט חסדו של בורא עולם.

למי ולשם מה קוראים את יונה ביום הכיפורים?
ומכאן אנו באים לכלל תשובה חדשה גם לשאלה זאת. לפי התפיסה הראשונית של ספר יונה, ברור היה שהקריאה מיועדת לציבור לעוררם לתשובה. לפי דברינו כאן, התשובה אחרת לגמרי. הקריאה מכוונת לקב"ה, ולא לאדם. אנו מתפללים לקב"ה שיחוס עלינו גם אם, ואולי דווקא בגלל, שאין אנו ראויים לרחמים. אולי יונה צודק מבחינה עיונית תיאורטית, אבל מבחינה מעשית, הקב"ה דוחה את האמת מפני ה"רב חסד". והרי גם יונה בעצמו מודה בכך בסופו של דבר, כמו שאומר ילקוט שמעוני (תקנ"א):

"באותה שעה נפל על פניו ואמר הנהג עולמך במידת הרחמים, דכתיב 'לה' א-להינו הרחמים והסליחות"

כלומר, קריאתנו בספר יונה, היא קריאה לבורא עולם: "הנהג עולמך במידת הרחמים!". לסיום נראה לעניות דעתי ששני התפיסות שהצגנו אמת בודאי ביחס לקריאת ספר יונה במנחה של יום הכיפורים. מצד אחד אנו קוראים את ספר יונה ביום כיפור כדי להעירנו מתרדמת החטא, ולזרז אותנו לתשובה בעת נעילת שער לפתוח לפחות פתח כפתחה של מחט, והמצד הנוסף אנו מתפללים שהקב"ה "יבין" שהקריאה של ספר יונה מכוונת אליו – וברחמיו יפתח לנופתח גדול כפתחו של אולם, שהרי כך הבטיחנו "שובו אלי ואשובה אליכם אמר ה' צבאות" (מלאכי ג, ז).